

**Міністерство внутрішніх справ України
Донецький державний університет внутрішніх справ**

Пономарьова Тетяна Ігорівна

УДК 343.988

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ
ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ В УКРАЇНІ**

12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право

Реферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Кропивницький – 2023

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Донецькому державному університеті внутрішніх справ

Науковий консультант:

доктор юридичних наук, професор
Назимко Єгор Сергійович,
Донецький державний університет
внутрішніх справ,
перший проректор

Опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
Джужа Олександр Миколайович,
Національна академія внутрішніх справ,
головний науковий співробітник відділу
організації наукової діяльності та
захисту прав інтелектуальної власності

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
Колб Олександр Григорович,
Державний податковий університет,
професор кафедри кримінальної юстиції

доктор юридичних наук, доцент
Семенишин Микола Олександрович
Одеський державний університет
внутрішніх справ, професор кафедри
кримінального права та криминології

Захист відбудеться 7 вересня 2023 року о 10.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 11.737.01 у Донецькому державному університеті внутрішніх справ за адресою: 25015, м. Кропивницький, вул. Велика Перспективна, 1.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Донецького державного університету внутрішніх справ за адресою: 25015, м. Кропивницький, вул. Велика Перспективна, 1.

Реферат розіслано 7 серпня 2023 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Ганна БУГА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розв'язання основних системних проблем ювенальної юстиції та посилення захисту прав дітей, які потерпіли від кримінальних правопорушень або стали їх свідками, є пріоритетною засадою формування та здійснення ефективного та дружнього до дитини правосуддя, актуалізованою міжнародними стандартами, відображеними, зокрема, у ратифікованих Конвенціях про права дитини (1989 р.) та Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (2011 р.) й інтегрованими в національні нормативно-правові акти, а також програмні та стратегічні документи. У Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1027-р, вказано на необхідність посилення захисту прав дітей, які потерпіли від правопорушень, зокрема насильницького характеру, та дітей, які є свідками правопорушень. Охорона дитинства як стратегічний загальнонаціональний пріоритет також актуалізована у кримінальному процесуальному законодавстві через особливу процедуру досудового розслідування та судового провадження за участі малолітніх та неповнолітніх осіб, а також у кримінальному законодавстві України шляхом посилення санкцій, передбачених за вчинення кримінальних правопорушень відносно дітей. Таким чином, положення нормативно-правових актів утворили платформу для розвитку віктимологічного напрямку ювенальної кримінологічної політики України, метою якого стало запобігання злочинності шляхом зниження рівня віктимного потенціалу неповнолітніх осіб.

Водночас у сучасних соціально-економічних та політичних умовах результативність існуючих кримінально-правових та віктимологічних заходів захисту прав та інтересів неповнолітніх осіб є незадовільною, що має наслідком інтенсифікацію криміногенних загроз. Відповідно до статистичних даних, викладених на сайті Офісу Генерального прокурора, у 2018 році від кримінальних правопорушень постраждало 5918 неповнолітніх та малолітніх осіб; у 2019 році – 5471 особа; у 2020 – 5236; у 2021 – 5875; у 2022 році жертвами кримінальних правопорушень стали 8608 малолітніх та неповнолітніх осіб. Такий значний приріст злочинності зумовлений непослідовною кримінально-правовою політикою, а також відсутністю міжгалузевих, галузевих та інституційних заходів протидії кримінальним правопорушенням, які вчиняються відносно неповнолітніх осіб, необхідних для реалізації завдань, визначених кримінальним законодавством.

Теоретичні та практичні засади становлення та розвитку ювенальної віктимології досліджуються представниками різних галузей юридичної науки, що зумовлено складністю і багатоаспектністю такого суспільно негативного явища, як віктимна поведінка. Значущий внесок у розробку цих питань здійснено і представниками кримінологічної науки в різний час, зокрема, в наукових працях М.С. Андріяшевської, П.П. Андрушка, А.М. Бабенка, М.І. Бажанова, І.О. Бандурки, О. М. Бандурки, В. С. Батиргарєєвої, Ю. В. Бауліна, Н. Л. Березовської, А. Б. Благої, П. С. Берзіна, О. Г. Богатирьова, В. М. Бурдіна, І. П. Васильківської, С. С. Вітвіцького,

В.О. Глушкова, В.В. Голіни, Б.М. Головкина, Т.О. Гончар, Н.М. Градецької, О.В. Дащенко, А. О. Джужі, О. М. Джужі, С. Ф. Денисова, Т. А. Денисової, Л. С. Дубчак, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, О.О. Книженко, Н.Я. Ковтун, О.Г. Колба, М. Г. Колодяжного, А. Ю. Коновалової, Т. В. Корнякової, О. М. Костенка, Н.М. Крестовської, Н. В. Кулакової, О. Г. Кулика, О. М. Литвинова, В. О. Меркулової, Є. С. Назимка, Л. М. Палюх, О. О. Северин, М. О. Семенишина, В. В. Сташиса, Д. М. Тичини В. М. Трубникова, В. О. Тулякова, І. К. Туркевич, В. В. Шаблистого, В. І. Шакуна, С. І. Халимона, П. В. Хряпінського, С. Д. Шалченка, Н. С. Юзікової, І. С. Яковець, О. Н. Ярмиша та інших авторів.

Проведені дослідження мають важливе наукове і практичне значення, а також стосуються багатьох питань реалізації ювенальної кримінологічної політики в Україні, однак їх аналіз свідчить про відсутність у науці єдиного концептуального підходу до вирішення проблеми ювенальної віктимності та розвитку ювенальної віктимології як самостійної галузі знань. До сьогодні невирішеними залишаються проблеми визначення сутності та змісту детермінаційного комплексу віктимізації неповнолітніх осіб, їх структури і типології; встановлення компонентів та циклів механізму ювенальної віктимної поведінки; розробки сучасних, різнорівневих кримінологічних заходів, необхідних для запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб в Україні.

Викладене вказує на актуальність і доцільність наукового дослідження теоретичних та прикладних проблем становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні, що зумовило вибір теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021, Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1027-р., Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453, Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р., Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 рр., Плану законодавчого забезпечення реформ в Україні, схваленого постановою Верховної Ради України № 509-VIII від 4 червня 2015 р., а також згідно з тематикою науково-дослідної роботи Донецького державного університету внутрішніх справ на 2020–2024 роки «Протидія кримінальним правопорушенням на території проведення ООС (операції Об'єднаних сил)» (012U105580).

Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Донецького державного університету внутрішніх справ (протокол № 3 від 28 жовтня 2020 року).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування нових теоретико-прикладних положень щодо особливостей

становлення та розвитку ювенальної віктимології, а також концептуальних засад удосконалення ювенальної віктимологічної політики в Україні.

Відповідно до визначеної мети поставлено і вирішено такі основні *завдання*:

- проаналізувати та доопрацювати методологію ювенальної віктимології;
- дослідити генезис нормативно-правового захисту неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень в Україні та конкретизувати критерії його періодизації;
- проаналізувати теоретико-прикладні підходи до етіології віктимності неповнолітніх в Україні та диференціювати теоретичні положення загальної та ювенальної віктимології за ознакою предмета дослідження;
- з'ясувати та доопрацювати поняття, функції та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології;
- з'ясувати ознаки неповнолітньої особи як об'єкта віктимологічного запобігання та визначити динаміку кримінально протиправних посягань, учинених відносно неповнолітніх;
- дослідити та доопрацювати структуру та типологію неповнолітніх жертв кримінального правопорушення;
- проаналізувати та конкретизувати детермінаційний комплекс ювенальної віктимності;
- дослідити роль специфічного психоемоційного стану та віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації та обґрунтувати пропозиції щодо зниження віктимогенного потенціалу підлітків;
- проаналізувати особливості інтеракції кримінального правопорушника та неповнолітнього потерпілого в механізмі кримінально протиправної поведінки, її вплив на мотивацію кримінального правопорушення та обґрунтувати пропозиції щодо уникнення віктимізації залежно від мотиваційного циклу;
- проаналізувати систему запобігання віктимізації неповнолітніх осіб в Україні та обґрунтувати пропозиції щодо її удосконалення;
- проаналізувати положення міжнародних нормативно-правових актів щодо підстав та порядку запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються відносно неповнолітніх осіб та виокремити змістовні складові міжнародних кримінологічних стандартів;
- дослідити зарубіжний досвід запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються відносно неповнолітніх та виокремити концептуальні засади, які можуть бути інтегровані в національну практику;
- узагальнити основні результати проведеного дослідження та обґрунтувати концептуальні засади удосконалення кримінологічної політики в частині захисту неповнолітніх осіб від кримінальних правопорушень;
- розробити пропозиції з удосконалення національного кримінального законодавства в частині унормування процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.

Об'єктом дослідження є соціально-правові основи вчення про неповнолітніх (дітей) як жертв кримінальних правопорушень.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні засади становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження складають положення діалектичного матеріалізму, соціологія та психологія віктимної поведінки, а також заснований на їх основі комплекс загальнонаукових теоретичних методів, серед яких: антропологічний, історико-правовий, системно-структурний, компаративний, синергетичний, соціологічний, методи моделювання та наукової абстракції, а також статистичні та математичні методи.

Антропометричний метод надав можливість дослідити специфіку структури особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення, удосконалити типологію таких підлітків, а також вивчити змістовні складові міжнародних стандартів та зарубіжних кримінологічних практик роботи із неповнолітніми жертвами (підрозділи 2.3, 5.1, 5.2). *Історико-правовий* метод дозволив проаналізувати еволюцію наукових поглядів про ювенальну віктимність (підрозділ 1.2). *Системно-структурний* метод надав можливість дослідити особу неповнолітнього як об'єкта віктимологічного запобігання (підрозділ 2.1), а також удосконалити понятійно-категоріальний апарат (усі підрозділи). *За допомогою позитивістського підходу та компаративного* методу було досліджено міжнародну практику та правову основу запобігання кримінальним правопорушенням щодо дітей та охарактеризовано зарубіжні кримінологічні практики запобігання кримінальним правопорушенням проти неповнолітніх (підрозділи 5.1, 5.2). *Аксіологічний підхід* надав можливість дослідити дитинство як найвищу цінність, яка має охоронятись усіма можливими кримінально-правовими та кримінологічними засобами (розділи 1-2); *феноменологічний підхід* дозволив розглянути ювенальну віктимність як сучасний суспільний феномен (підрозділи 1.3, 2.2). За допомогою *герменевтичного підходу* було проаналізовано віктимологічні категорії та поняття (всі розділи). Метод *наукової абстракції* надав можливість дослідити роль специфічного психоемоційного стану та віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації та особливості інтеракції кримінального правопорушника та неповнолітнього потерпілого в механізмі кримінально протиправної поведінки, її впливу на мотивацію кримінального правопорушення (підрозділи 3.1, 3.2). Метод *моделювання та соціологічні методи* дозволили узагальнити та систематизувати статистичну інформацію про стан кримінально протиправної діяльності щодо неповнолітніх в Україні, а також розробити відповідні рекомендації, спрямовані на вдосконалення кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням. *Статистичні та математичні методи* використано для аналізу даних Генеральної прокуратури України щодо кількості кримінальних правопорушень, учинених щодо неповнолітніх за 2018–2022 роки та судової статистики України за 2010–2022 роки, а також для додаткового обґрунтування авторських висновків та з'ясування сутності окремих оціночних понять ювенальної віктимології (розділ 4). Вказані методи та підходи було застосовано у взаємозв'язку та взаємозалежності, що забезпечило повне та об'єктивне дослідження.

Емпіричну базу дослідження становлять: дані офіційної статистики, а також результати вивчення: а) статистики судочинства; б) статистичних даних та судової практики європейських країн, отриманих під час проходження онлайн-навчання на освітній платформі LEEd CEPOL (Агентства Європейського Союзу з підготовки

співробітників правоохоронних органів) на тему: «Стратегії боротьби зі злочинцями, які вчинили злочини сексуального характеру над дітьми» («CSE Strategies in Managing Child Sex Offenders»); в) зведених даних опитування працівників слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України, які займаються виявленням і розслідуванням кримінальних правопорушень, учинюваних відносно неповнолітніх осіб.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації розв'язано важливу наукову проблему, яка полягає в обґрунтуванні нових теоретико-прикладних положень щодо особливостей становлення та розвитку ювенальної віктимології, а також концептуальних засад удосконалення ювенальної віктимологічної політики в Україні. Наукова новизна одержаних результатів конкретизується в теоретичних положеннях і висновках, основними з яких є такі:

вперше:

- сформульовано наукове визначення ювенальної віктимології як самостійного напрямку загальної віктимології, мета якого полягає у здійсненні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом створення сукупності заходів, достатніх для виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб як детермінантів, що провокують вчинення суспільно небезпечних діянь;

- з'ясовано змістовні складові ювенальної віктимології, якими є: 1) феномени ювенальної віктимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, видова диференціація; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтерації між неповнолітньою реальною/потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними/реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень;

- розроблено критерії періодизації виникнення, становлення та розвитку ювенальної віктимології, які диференційовані на елементарний базовий, базовий та факультативний. Елементарним базовим критерієм є ставлення законодавця до права дитини на кримінально-правовий захист; базовий критерій відтворюється крізь призму ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, меж кримінальної відповідальності та суспільно небезпечного діяння; факультативний – еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну науку;

- запропоновано авторське поняття специфічного психоемоційного стану як складника механізму віктимізації неповнолітньої особи, під яким необхідно розуміти зумовлену постійними або тимчасовими психічними розладами сукупність заздалегідь помилкових поведінкових реакцій підлітка на зовнішні збудники, котрі сприяють та/або зумовлюють суспільно небезпечну поведінку кримінального правопорушника. Найбільш поширеними психоемоційними станами, котрі сприяють

віктимізації неповнолітніх осіб, є: 1) адиктивні постнеонатальні залежності (реактивний розлад прив'язаності); 2) деструктивні залежності (алкоголізм, наркоманія, медіа); 3) патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, obsesивно-компульсивні розлади); 4) окремі тимчасові шоківі фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насильницький інцест, пенітенціарна віктимізація);

– на підставі аналізу міжнародного та загальноєвропейського права встановлено такі змістовні складові міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей: 1) визначення поняття «неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень; 2) визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником процесуальних відносин; 3) визнання неспецифічних особливостей фізичного та психічного розвитку неповнолітньої жертви кримінального правопорушення обставинами, які обтяжують покарання; 4) залучення спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу; 5) розробка віктимологічних заходів, спрямованих на запобігання первинній та/або вторинній віктимізації неповнолітніх осіб;

– обґрунтовано специфічні риси неповнолітнього як об'єкта віктимізації: 1) депривація самосвідомості – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе з іншими, низька конкурентоспроможність; 2) відкладена сепарація – усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов'язків, прав та особистих меж; 3) схильність до фрустрації – сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої базові потреби, постійне незадоволення своїм життям; 4) часткова ірраціональність мислення – викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) несформований комплекс моральних цінностей – відсутність навичок «здорової» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) лабільна емоційна сфера – відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; загальмоване світосприйняття;

– конкретизовано елементи віктимогенного детермінаційного комплексу: 1) суб'єктивний фактор ризику – причинно-наслідковий зв'язок між когнітивними стереотипами та їх потенційним впливом на обрання способу реагування на кримінально протиправну поведінку суб'єкта правопорушення; 2) умовно-ситуативні корелянти – явища та процеси об'єктивної реальності, котрі опосередковано або безпосередньо впливають на поведінку особи через її сприйняття їх характеру; 3) мотиваційний механізм – поведінкові особливості кримінального правопорушника, котрі впливають на обрання способу реагування;

– умотивовано доцільність інтеграції у кримінологічну практику загальнодержавної стратегії формування ювенального безпекового середовища, яка передбачає реалізацію таких завдань: популяризація правової освіти; розбудова соціально-економічної складової державності, підвищення рівня інвестиційної привабливості держави; удосконалення внутрішньої та зовнішньої політики щодо подолання корупції; залучення зарубіжних антикризових спеціалістів з метою усунення негативних наслідків бойових дій та пандемії, спричиненої коронавірусною

інфекцією COVID-19; удосконалення правової основи захисту прав та свобод громадян, посилення юридичної відповідальності за посягання на соціально вразливі категорії населення; перегляд медіа-політики, здійснення посиленого контролю за демонстрацією сцен насильства та жорстокості в необмеженому доступі; посилення відповідальності за продаж алкогольних напоїв особам, що не досягли 21 року та ліків, до складу яких входять наркотичні та психотропні речовини без рецепту лікаря; посилення кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення, що вчиняються відносно неповнолітніх; популяризація ідеології нульової терпимості до суспільно небезпечних діянь;

- розроблено кримінологічну методику діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки, метою якої є визначення домінантного поведінкового патерну у криміногенних ситуаціях;

- розроблено концепцію запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються стосовно неповнолітніх осіб, яка враховує особливості реалізації кримінально-правової та кримінологічної політики в умовах дії особливого правового режиму воєнного стану;

- запропоновано систему змін та доповнень до національного кримінального законодавства щодо вдосконалення процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.

удосконалено:

- диференціацію рівнів методології ювенальної віктимології на такі: 1) структурно-функціональний – найвищий рівень, який полягає в теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової віктимності; 2) загальнонауковий та конкретно-науковий – другий рівень, який передбачає застосування алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної віктимності; 3) емпірико-технічний – третій рівень, необхідний для перевірки на практиці знань, отриманих на інших рівнях з метою розробки тактики протидії віктимізації неповнолітніх;

- теоретичні підходи до періодизації становлення ювенальної віктимології як самостійної науки та еволюції кримінально-правового захисту неповнолітніх осіб: 1) період формування особливого підходу до захисту прав дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період часткового визнання примітивних прав дитини (XII – XV ст.); 3) період нормативно-правового закріплення правового статусу дитини як повноцінного учасника кримінально-процесуальних відносин, зокрема визнання її права мати захист як жертві кримінального правопорушення (XVI – XVIII ст.); 4) період часткового гальмування активного розвитку ювенального права, в тому числі на другий план законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX – XX ст.); 5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку інституту ювенальної юстиції, визнання захисту прав дитини пріоритетом держави, посилення кримінальної відповідальності за посягання на неповнолітніх (кінець XX – XXI ст.);

- теоретичне уявлення про диференціацію механізмів кримінально протиправної поведінки на такі види: 1) психологічний (протиправна поведінка

зумовлена потребою вчинити кримінальне правопорушення для самореалізації, зокрема з мотивів помсти, самоствердження тощо); 2) медичний (протиправна поведінка зумовлена проблемами медичного характеру, наприклад, психічними розладами тощо); 3) ситуативний/випадковий (протиправна поведінка зумовлена ситуацією, котра її спровокувала, наприклад, раптова неприязнь); 4) корисливий (протиправна поведінка зумовлена прагненням отримати для себе матеріальні або інші блага); 5) ідейний (протиправна поведінка зумовлена прагненням втілити в життя певний концепт, наприклад, кримінальні правопорушення, які вчиняються з релігійних, національних мотивів); 6) змішаний (протиправна поведінка зумовлена декількома факторами);

– види інтеракції неповнолітньої жертви з кримінальним правопорушником: поліхронічний – тривалий взаємозв'язок, зумовлений наявністю особистих, службових та інших відносин; спорадичний – періодичний взаємозв'язок, часто зумовлений збігом обставин; епізодичний – жертва та правопорушник мали одиничний тривалий або короткостроковий контакт; спонтанний – жертва та правопорушник до моменту вчинення кримінального правопорушення не були знайомі;

– доктринальні підходи до загальносоціального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб, яке має передбачати реалізацію таких заходів: 1) створення соціально орієнтованої системи державного стратегічного планування; 2) здійснення моніторингу трудової активності населення, встановлення та усунення «мертвих» зон на ринку праці; 3) аналізування та прогнозування пріоритетів нормативно-правового забезпечення; 4) аналізування кримінологічної ситуації та своєчасна ідентифікація потенційних криміногенних загроз; 5) забезпечення соціально-економічного та правового захисту вразливих категорій населення;

– доктринальні підходи до спеціально-віктимологічного запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб, яке має передбачати реалізацію таких заходів: 1) створення механізму упередження формування в неповнолітніх стану потенційної/хронічної жертви; 2) створення автоматизованих електронних баз даних осіб, засуджених за тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб; 3) запровадження процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень; 4) усунення детермінаційного комплексу, що зумовлює вторинну віктимізацію неповнолітніх осіб; 5) створення віктимологічної моделі небезпечної поведінки підлітків; 6) розробка та інтеграція методики діагностики схильності особи до віктимно-провокаційної поведінки.

дістали подальшого розвитку:

– доктринальні підходи до розуміння структури особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення, елементами якої є: 1) демографічні ознаки – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями; 2) соціально-побутові – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, зумовлені якістю виховання в мікро- та макросередовищі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, які формують її як громадянина країни; 4) морально-ціннісні – уявлення про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та всіх пов'язаних із цим матерій; 5)

психолого-медичні – особливості, які зумовлені фізичними та/або психічними особливостями, що сприяє віктимізації; б) кримінологічні – особливості інтеракції із кримінальним правопорушником та всіх пов'язаних із цим об'єктивних та суб'єктивних факторів віктимізації;

– система наукових поглядів на типологію неповнолітніх жертв кримінального правопорушення: 1) всебічно-віктимний тип – неповнолітні особи, наділені рисами, які зумовлюють їй високий віктимний потенціал; 2) ірраціонально-некритичний – неповнолітні особи, які є віктимними через відсутність навичок якісного мислення; 3) провокативно-імпульсивний тип – активно-агресивні неповнолітні, які своїми діями провокують суб'єкта на вчинення кримінального правопорушення; 4) лабільний тип – неповнолітні особи, які несвідомо ставлять себе під загрозу через психологічні особливості нервової системи та швидкості сприйняття (такі особи часто стають хронічними/рецидивними жертвами); 5) жертви-ретристи – неповнолітні особи, віктимна поведінка яких зумовлена десоціалізацією, яка спричинила втрату навичок безпечної поведінки;

– концепція сучасної ювенальної політики, під якою необхідно розуміти діяльність держави, в особі спеціально уповноважених органів з протидії та запобігання кримінально протиправній діяльності, яка здійснюється за участі неповнолітніх осіб із застосуванням правових та оперативно-розшукових заходів, кримінологічних, віктимологічних засобів, а також засобів кримінально-правової репресії;

– характеристика рис міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо неповнолітніх осіб, якими є: 1) реалізація на реформованій, апробованій та соціально визнаній гуманістичній платформі; 2) впроваджений альтернативний підхід до взаємодії з неповнолітньою жертвою кримінального правопорушення; 3) критична кримінально-правова модель покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення щодо специфічних категорій неповнолітніх осіб; 4) симбіоз карального та відновного підходу до проваджень, в яких потерпілою є неповнолітня особа; 5) періодичне оновлення кримінологічних та віктимологічних стратегій, заснованих на забезпеченні найкращого правового захисту інтересів дитини.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації запропоновано трирівневий механізм запобігання віктимізації неповнолітніх осіб в Україні, а також визначено перспективи подальшого розвитку ювенальної віктимології та кримінального законодавства в частині посилення кримінальної відповідальності та покарання за кримінальні правопорушення, які вчиняються відносно неповнолітніх осіб в Україні.

Викладені в роботі висновки і пропозиції впроваджено та може бути використано в:

– *науково-дослідній роботі* – для здійснення загальнотеоретичних і галузевих досліджень, спрямованих на подальший розвиток кримінології за такими напрямками, як: вивчення особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення; диференціація механізмів кримінально протиправної поведінки; визначення типології та класифікація неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень (Акт

Донецького державного університету внутрішніх справ від 28 квітня 2023 року);

– *законотворчій діяльності* – при розробці нових нормативно-правових актів, а також при підготовці змін і доповнень до Кримінального кодексу України в частині вдосконалення процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх/малолітніх осіб (лист Донецького державного університету внутрішніх справ до Департаменту юридичного забезпечення МВС України від 23 травня 2023 року № 2444/26.4–2023);

– *практичній діяльності* – слідчих підрозділів Національної поліції України під час проведення занять у системі службової підготовки, а також при проведенні семінарів, нарад. Також наведені в роботі теоретичні положення та практичні рекомендації можуть бути застосовані як елемент методики досудового розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб (Акт Головного слідчого управління Національної поліції України від 13 лютого 2023 року);

– *освітньому процесі* – при викладанні навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Кримінологія», а також при підготовці лекцій і навчальних посібників із цих дисциплін. Окремі положення дисертаційного дослідження також було використано при розробці вибіркової дисципліни «Ювенальна віктимологія» для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти (Акт Донецького державного університету внутрішніх справ від 28 квітня 2023 року).

Особистий внесок здобувача. Основні наукові результати отримані автором самостійно на основі аналізу наукових публікацій, законодавства та практики запобігання злочинності.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднені автором у виступах на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних заходах: «Злочинці і жертви злочинів» (м. Харків, 2020 рік); «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності» (м. Хмельницький, 2021 рік); «Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації» (м. Харків, 2021 рік); «Пріоритетні напрямки розвитку та реформування правоохоронних органів України» (м. Херсон, 2021 рік), «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 2021 рік), «Конкурс з актуальних питань розвитку кримінологічної віктимології до 70-річчя з Дня народження доктора юридичних наук, заслуженого юриста України Олександра Миколайовича Джужи» (м. Маріуполь, 2021 рік), «Еволюція конституційного, адміністративного та кримінального права за часи незалежності України» (м. Харків, 2022 рік), «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 2022 рік), «Кримінальна політика Європейського Союзу та України: проблеми інтеграції» (м. Харків, 2022 рік), «Нова архітектура безпекового середовища України» (м. Харків, 2022 рік), «Сучасні тенденції забезпечення гендерного балансу в умовах Євроінтеграції» (м. Кропивницький, 2023 рік).

Публікації. Основні положення дисертації опубліковано в 40 наукових публікаціях, серед яких 4 монографії, з яких: 1 – одноосібна та 3 – у співавторстві, 21 стаття в наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань

України, 4 статті у виданнях, проіндексованих у наукометричній базі Web of Science Core Collection, 11 тез доповідей, оприлюднених на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотацій, переліку умовних позначень, вступу, п'яти розділів, що містять чотирнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (408 найменувань) і восьми додатків, викладених на 36 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 498 сторінок, обсяг основного тексту дисертації – 382 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** визначено актуальність теми дослідження, його зв'язок із науковими програмами, планами та темами, розкрито стан наукової розробленості, окреслено об'єкт, предмет, мету і завдання, наукову новизну, основні теоретичні положення, що виносяться на захист і практичне значення отриманих результатів, дані щодо їх апробації, охарактеризовано структуру та обсяг дисертації.

Розділ 1 «Теоретико-правові засади дослідження ювенальної віктимології» складається із чотирьох підрозділів.

У *підрозділі 1.1 «Методологія ювенальної віктимології»* конкретизовано проблеми методології ювенальної віктимології, а також встановлено і доопрацьовано методологічні рівні дослідження феномена ювенальної віктимності.

Унормовано підходи до розуміння методології дослідження ювенальної віктимології як взаємоузгодженого комплексу методів та прийомів наукового пізнання особливостей виникнення та розвитку ювенальної віктимології, її понятійно-категоріального апарату, а також детермінації, способів та форм запобігання віктимній поведінці, що відбувається шляхом іманентного руху мислення від феномена до сутності шляхом трансформації абстрактного в конкретне та одиничного в узагальнене.

Встановлено категорії проблемних питань методології ювенальної віктимології, які диференційовані на такі групи: 1) проблемні питання, пов'язані з трансцендентними атрибутивними ознаками феномена ювенальної віктимності; 2) проблемні питання, пов'язані з імперативністю та субпідрядністю віктимологічної науки; 3) проблемні питання, зумовлені станом методологічних розробок у вітчизняних кримінально-правових науках. До проблем першої категорії віднесено: 1) малодослідженість феномена ювенальної віктимності, що призводить до набуття нею іманентних ознак, і як наслідок – створення неправильного уявлення про причини та умови підліткової віктимності; 2) відсутність повноцінних міжгалузевих зв'язків ювенальної віктимології з іншими науками кримінально-правового циклу; «ізоляція» внутрішньої кореляції між загальним віктимологічним ученням та його ювенальним напрямом; 3) низький рівень емпірико-технічного пізнання феномена ювенальної віктимності. До другої категорії належать: 1) «конформність» понятійно-категоріального апарату, зумовлена впливом кримінологічної науки; 2) відсутність індивідуального інструментарію впливу на ювенальну віктимність; 3) відсутність системного підходу до вивчення феномена ювенальної віктимності. Третя категорія

включає в себе: 1) консервативність методології наук кримінально-правового циклу; 2) «науковий плюралізм»; 3) відсутність єдиного розуміння методів дослідження віктимологічних феноменів.

Конкретизовано рівні методології дослідження ювенальної віктимності, які є такими: 1) структурно-функціональний – найвищий рівень методології дослідження, який полягає в теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової віктимності; 2) загальнонауковий та конкретно-науковий – другий рівень, який полягає в застосуванні алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної віктимності; 3) емпірико-технічний – третій рівень, необхідний для перевірки знань, отриманих на інших рівнях, на практиці з метою будування тактики протидії ювенальній віктимності.

Підрозділ 1.2 «Ретроспективний аналіз генезису нормативно-правового захисту неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень в Україні» присвячено дослідженню особливостей становлення та розвитку нормативно-правового забезпечення захисту прав неповнолітніх осіб в Україні.

Обґрунтовано та диференційовано критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності на елементарний, базовий та факультативний. Елементарним базовим критерієм є ставлення законодавця до дитини (її права на кримінально-правовий захист); базовий критерій – ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, відповідальності та суспільно небезпечного діяння; факультативний – еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну кримінально-правову науку.

Виокремлено та охарактеризовано основні періоди становлення ювенальної віктимології як самостійної науки та еволюції кримінально-правового захисту неповнолітніх осіб: 1) період формування особливого підходу до захисту прав дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період часткового визнання примітивних прав дитини (XII – XV ст.); 3) період нормативно-правового закріплення правового статусу дитини як повноцінного учасника кримінально-процесуальних відносин, зокрема визнання її права мати захист як жертві кримінального правопорушення (XVI – XVIII ст.); 4) період часткового гальмування активного розвитку ювенального права, у тому числі на другий план законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX – XX ст.); 5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку інституту ювенальної юстиції, визнання захисту прав дитини пріоритетом держави, посилення кримінальної відповідальності за посягання на неповнолітніх (кінець XX – XXI ст.).

У підрозділі 1.3 «Теоретико-прикладні підходи до формування знань про ювенальну віктимність» проаналізовано стан дослідження проблем ювенальної віктимності та виокремлено проблемні питання.

Конкретизовано та диференційовано теоретичні положення загальної та ювенальної віктимології на три групи за ознакою предмета дослідження: 1) феномен ювенальної віктимності, віктимізації та віктимної поведінки (природа та значення,

детермінація, фонові явища); 2) особа неповнолітньої жертви кримінально протиправного посягання (дефініція, структура, класифікація, типологія та психологія); 3) віктимологічне запобігання (загальна характеристика, форми та методи, зарубіжний та міжнародний досвід).

Аргументовано, що для вдосконалення теоретичної моделі ювенальної віктимології першочергової розробки потребує проблематика в таких напрямках: 1) методологічні засади дослідження феномена ювенальної віктимності; 2) генезис розвитку та становлення кримінально-правового захисту прав неповнолітніх жертв в Україні; 3) понятійно-категоріальний апарат ювенальної віктимології; 4) структурні елементи феномена ювенальної віктимності; 5) латентність ювенальної віктимності; 6) структура особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення; віктимогенні індивідуально-психологічні особливості; 7) вплив інтерації неповнолітньої жертви і кримінального правопорушника на мотивацію суспільно небезпечного діяння; 8) роль специфічного психоемоційного стану та віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації; 9) стратегії запобігання ювенальній віктимній поведінці; 10) міжнародні та європейські стандарти захисту прав неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень; 11) зарубіжний досвід кримінально-правового захисту прав дітей, які постраждали від протиправних діянь.

У підрозділі 1.4 «Поняття, функції та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології» проаналізовано та уточнено основні теоретичні положення ювенальної віктимології.

Уточнено підходи до розуміння сутності ювенальної віктимології як самостійного напрямку загальної віктимології, мета якого полягає у здійсненні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом створення сукупності заходів, достатніх для виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб як детермінантів, що провокують вчинення суспільно небезпечних діянь.

Доопрацьовано поняття ювенальної віктимної поведінки як передкримінального етапу, який полягає в демонстрації неповнолітнім потерпілим активних або пасивних дій, які зумовлюють виникнення у правопорушника прагнення вчинити стосовно нього кримінальне правопорушення та сприяють доведенню кримінально протиправного умислу до кульмінації. Уточнено дефініцію ювенальної віктимізації, якою є процес раннього інвертування соціальних настанов, котрий формує у свідомості підлітка викривлення психосоматичних та комунікативних навичок, що призводить до ексцесу поведінки, яка провокує агресію з боку кримінального правопорушника.

Виокремлено компоненти категорії віктимізації: 1) соціально-педагогічний – розвиток та виховання дитини, закладення деструктивних настанов; становлення деформованих уявлень про соціум та власне місце в ньому; 2) загальноюридичний – особливості нормативно-правового захисту прав та свобод людини і громадянина в державі, де проживає неповнолітня особа; 3) кримінологічний – стан кримінологічної ситуації та наявність фактичних та потенційних криміногенних загроз у тій місцевості, де проживає неповнолітня особа, а також детермінаційний комплекс, що зумовлює віктимну поведінку неповнолітнього (мікро- та макрозв'язки, поведінкові особливості (агресія, провокація, емоційна лабільність) тощо).

Обґрунтовано змістовні складові сучасної ювенальної віктимології: 1) феномени ювенальної віктимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, диференціація за видами тощо; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтерації між неповнолітньою реальною/потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними та реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень.

Розділ 2 «Кримінологічна характеристика неповнолітньої жертви кримінального правопорушення та детермінація ювенальної віктимної поведінки» охоплює три підрозділи.

У підрозділі 2.1 *«Неповнолітній як об'єкт віктимологічного запобігання»* на основі узагальнення доктринальних підходів до характеристики неповнолітньої жертви, а також статистичної звітності правоохоронних органів доопрацьовано типові кримінологічно значущі ознаки неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень, визначено стан та динаміку кримінально протиправної діяльності відносно цієї категорії.

Обґрунтовано специфічні риси неповнолітнього як об'єкта віктимізації: 1) депривація самосвідомості – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе із іншими, низька конкурентоспроможність; 2) відкладена сепарація – усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов'язків, прав та особистих меж; 3) схильність до фрустрації – сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої базові потреби, постійне незадоволення своїм життям; 4) часткова ірраціональність мислення – викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) несформований комплекс моральних цінностей – відсутність навичок «здорової» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) лабільна емоційна сфера – відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; загальмоване світосприйняття.

На основі узагальнення статистичної звітності правоохоронних органів встановлено, що найбільш поширеними залишаються кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я, статевої свободи та статевої недоторканості, громадського порядку та моральності та кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Більшість кримінальних правопорушень, учинених щодо неповнолітніх осіб, є тяжкими та особливо тяжкими (у 2017 році – 28,3% від загальної кількості, у 2018 – 28,2%, у 2019 – 27,5%, у 2020 році – 28,7%, у 2021 році – 28,9%, у 2022 році тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення, вчинені щодо неповнолітніх осіб, склали 28,6% від загальної кількості).

Констатовано зростання у 2022 році кількості кримінальних правопорушень, учинених відносно малолітніх та неповнолітніх осіб, що зумовлено веденням воєнних

дій державою-агресором проти України (48,8% складають кримінальні правопорушення, передбачені ст. 438 Кримінального кодексу України, яка передбачає кримінальну відповідальність за порушення законів та звичаїв війни). Із урахуванням проведеного у 2022 році опитування працівників слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України, які займаються виявленням і розслідуванням кримінальних правопорушень, вчинюваних відносно неповнолітніх осіб, аргументовано доведено, що більшість проблем нормативно-правового та кримінологічного забезпечення запобігання таким випадкам пов'язані із відкладеною ратифікацією Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду, а також неналежним понятійно-категоріальним забезпеченням кримінального законодавства. Наведено додаткові аргументи на користь криміналізації в національному законодавстві кримінальних правопорушень проти людяності (75% респондентів підтримали викладену позицію).

Виокремлено специфічні риси військового статевого насильства, які мають бути враховані під час обрання заходів запобігання таким кримінальним правопорушенням.

У підрозділі 2.2 «Структура особи та типологія неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень» доопрацьовано кримінологічну характеристику неповнолітньої жертви кримінального правопорушення.

Доопрацьовано поняття особи жертви кримінального правопорушення, якою є сукупність суб'єктивних, соціально та юридично значущих особливостей, котрі в поєднанні з іншими об'єктивними умовами та обставинами сприяють та/або зумовлюють схильність людини стати жертвою суспільно небезпечного діяння, тим самим віктимізуючи її. Наголошено на наявності підстав для заперечення сталої думки про існування типового портрету особи жертви та кримінального правопорушника.

Доопрацьовано та охарактеризовано структуру особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення, елементами якої є: 1) демографічні ознаки – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями; 2) соціально-побутові – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, зумовлені якістю виховання в мікро- та макросередовищі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, які формують її як громадянина країни; 4) морально-ціннісні – уявлення про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та всіх пов'язаних із цим матерій; 5) психолого-медичні – особливості, які зумовлені фізичними та/або психічними особливостями, що сприяє віктимізації; 6) кримінологічні – особливості інтеракції із кримінальним правопорушником та всіх пов'язаних із цим об'єктивних та суб'єктивних факторів віктимізації.

Виокремлено та доопрацьовано типологію неповнолітніх жертв кримінального правопорушення: 1) всебічно-віктимний тип – неповнолітні особи, наділені рисами, які зумовлюють її високий віктимний потенціал; 2) ірраціонально-некритичний – неповнолітні особи, які є віктимними через відсутність навичок якісного мислення; 3) провокативно-імпульсивний тип – активно-агресивні неповнолітні, які своїми діями провокують суб'єкта на вчинення кримінального правопорушення; 4) лабільний

тип – неповнолітні особи, які несвідомо ставлять себе під загрозу через психологічні особливості нервової системи та швидкості сприйняття (такі особи часто стають хронічними/рецидивними жертвами); 5) жертви-ретристи – неповнолітні особи, віктимна поведінка яких зумовлена десоціалізацією, яка спричинила втрату навичок безпечної поведінки.

У підрозділі 2.3 «Характеристика детермінант віктимної поведінки неповнолітніх осіб» досліджено та уточнено основні чинники, які формують віктимну поведінку неповнолітніх осіб.

Конкретизовано елементи віктимогенного детермінаційного комплексу: 1) суб'єктивний фактор ризику – причинно-наслідковий зв'язок між когнітивними стереотипами та їх потенційним впливом на обрання способу реагування на кримінально протиправну поведінку суб'єкта правопорушення; 2) умовно-ситуативні корелянти – явища та процеси об'єктивної реальності, котрі опосередковано або безпосередньо впливають на поведінку особи через її сприйняття їх характеру; 3) мотиваційний механізм – поведінкові особливості кримінального правопорушника, котрі впливають на обрання способу реагування.

Обґрунтовано, що основною детермінантою кримінального правопорушення є девіантна поведінка його суб'єкта та жертви, під якою необхідно розуміти будь-яку поведінку, яка відхиляється від норми, набуваючи рис, що можуть зробити з людини деструкта, котрий, інтегруючись у суспільні відносини, буде їх руйнувати шляхом сприяння суспільно небезпечному впливу або його реалізації. Аргументовано, що девіантна поведінка притаманна як кримінальному правопорушнику, так і його жертві, різниця полягає лише в когнітивному наповненні такої поведінки.

Розділ 3 «Механізм віктимної поведінки неповнолітніх осіб та його елементи» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Роль специфічного психоемоційного стану неповнолітнього в механізмі віктимізації» досліджено найбільш поширені психоемоційні стани, котрі сприяють віктимізації неповнолітніх осіб.

Запропоновано авторське поняття специфічного психоемоційного стану як складника механізму віктимізації неповнолітньої особи, під яким необхідно розуміти зумовлену постійними або тимчасовими психічними розладами сукупність заздалегідь помилкових поведінкових реакцій підлітка на зовнішні збудники, котрі сприяють та/або зумовлюють суспільно небезпечну поведінку кримінального правопорушника. Обґрунтовано, що найбільш поширеними психоемоційними станами, котрі сприяють віктимізації неповнолітніх осіб, є: 1) адиктивні постнеонатальні залежності (реактивний розлад прив'язаності); 2) деструктивні залежності (алкоголізм, наркоманія, медіа); 3) патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, obsesивно-компульсивні розлади); 4) окремі тимчасові шоківі фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насилницький інцест, пенітенціарна віктимізація).

Доведено, що реактивний розлад прив'язаності можна вважати самостійною та повноцінною детермінантою віктимної поведінки неповнолітньої особи. Розлади реактивної прив'язаності можуть негативно впливати на декілька сфер буття підлітка: 1) емоційно-вольова; 2) інтелектуальна; 3) психологічна. Віктимна поведінка

підлітків, які страждають на реактивний розлад прив'язаності, є інфантильною (регресною), стимулюючою (фіктивно-провокуючою) або ситуативною. Причинами віктимізації таких підлітків є їх конформність, а також трансформаційні процеси у свідомості, спричинені неправильним вихованням.

Запропоновано поняття віктимної компульсії як комплексу нав'язливих, нездоланих дій, які особа вчиняє з метою уникнення ситуацій з високим індексом суспільної небезпечності, усвідомлюючи при цьому їх ірраціональність та необґрунтованість.

Конкретизовано етапи віктимізації у виховних колоніях: 1) соціально-рольова, соціально-психологічна або соціально-демографічна адаптаційна деструкція; 2) первинна абстиненція; 3) десоціалізація; 4) первинна пенітенціарна активна віктимність; 5) формування синдрому жертви.

У підрозділі 3.2 «Інтерація кримінального правопорушника та неповнолітнього потерпілого в механізмі кримінально протиправної поведінки та її вплив на мотивацію кримінального правопорушення» розглянуто основні елементи механізмів кримінально протиправної поведінки, уточнено видову диференціацію взаємозв'язку жертви та правопорушника, визначено цикли мотивації кримінального правопорушення.

Конкретизовано елементи механізму кримінально протиправної поведінки, які є універсальними та поділяються на такі: 1) особа кримінального правопорушника (фізичні та моральні якості, а також властивості людини, які сприяють вчиненню нею суспільно небезпечного діяння); 2) психологічне усвідомлення та прийняття факту необхідності/неминучості вчинення кримінально-протиправного діяння; 3) конкретна ситуація, яка сприяла/провокувала вчинення кримінального правопорушення (зокрема віктимна поведінка потерпілого, провокація жертви); 4) готування до вчинення кримінального правопорушення (підшукування знаряддя, співучасників тощо); 5) основний кримінально протиправний поведінковий акт (кульмінація та розв'язка кримінального правопорушення); 6) факультативний кримінально протиправний поведінковий акт (посткримінальна поведінка, яка полягає у виконанні дій, необхідних для приховування факту вчинення суспільно небезпечного діяння).

Уточнено види інтерації неповнолітньої жертви з кримінальним правопорушником: поліхронічний – тривалий взаємозв'язок, зумовлений наявністю особистих, службових та інших відносин; спорадичний – періодичний взаємозв'язок, часто зумовлений збігом обставин; епізодичний – жертва та правопорушник мали одиничний тривалий або короткостроковий контакт; спонтанний – жертва та правопорушник до моменту вчинення кримінального правопорушення не були знайомі.

Проаналізовано та доопрацьовано цикли мотивації в межах механізму кримінально протиправної поведінки, які диференційовані на такі: 1) передмотиваційний – каталізація кримінально протиправних настанов, сформованих унаслідок відсутності закріпленого уявлення про важливість та цінність правомірної поведінки; 2) мотиваційний – усвідомлення необхідності вчинити протиправне діяння з метою задоволення своїх потреб. На цьому етапі обирається жертва (якщо жертва не є ініціатором мотивації); 3) маніпулятивний – реалізація

мотивації – вчинення кримінального правопорушення; 4) постмотиваційний – цикл, що завершує кримінально протиправну поведінку за умови, якщо мотив був реалізований повною мірою.

Розділ 4 «Запобігання віктимізації неповнолітніх осіб в Україні» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1 «Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб» проаналізовано та доопрацьовано базові аспекти загальносоціального запобігання віктимізації неповнолітніх осіб в Україні.

Вказано, що загальносоціальні ювенальні заходи віктимологічного запобігання є юридичним інструментарієм (комплексом різногалузевих норм), який регулює відносини між державою, неповнолітнім потерпілим та кримінальним правопорушником, та має матеріальне вираження в конкретних нормативно-правових актах та відповідних кримінологічних стратегіях.

Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб має включати в себе: 1) стратегічне планування розбудови державності залежно від потреб суспільства; 2) моніторинг трудової активності населення, встановлення «мертвих» зон на ринку праці; 3) аналіз та прогнозування потреб нормативно-правового забезпечення; 4) аналіз кримінологічної ситуації зі встановленням найбільш уразливих суспільних відносин і потенційних криміногенних загроз; 5) соціально-економічний та правовий захист уразливих категорій населення.

Доопрацьовано дефініцію віктимологічного програмування, яким є створення методичного документа, в якому визначено засади, напрями та методи вивчення та розв'язання проблем кримінологічного реагування на віктимну поведінку населення, спрямовані на вирішення чітко окресленого переліку завдань на певній території за обмежений термін. Визначено кореляцію між кримінологічним та віктимологічним програмуванням. Вказано, що такий етап програмування, як прогнозування суспільно небезпечної діяльності включає в себе врахування географічної поширеності віктимологізації суспільства із виокремленням особливо віктимних регіонів.

У підрозділі 4.2 «Спеціально-віктимологічне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб» на основі узагальнення результатів проведеного дослідження запропоновано актуальні заходи спеціально-віктимологічного запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб.

Аргументовано, що основними заходами спеціального віктимологічного запобігання поведінки неповнолітніх, які стали жертвами кримінально протиправних посягань, є: 1) створення алгоритмічного комплексу запобігання формування в неповнолітньої особи стану потенційної чи хронічної жертви; 2) створення спеціальних баз даних про осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб; 3) створення алгоритму процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень з відповідним редагуванням кримінального законодавства України; 4) усунення детермінаційного комплексу вторинної віктимізації неповнолітніх осіб; 5) створення віктимологічної моделі потенційно небезпечної поведінки підлітків; 6) складення та інтеграція методики діагностики схильності особи до віктимно-провокаційної поведінки.

Визначено, що метою методики діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки є визначення домінантного поведінкового патерну в конфліктних ситуаціях. Запропоновано трирівневу модель, необхідну для вирішення таких ситуацій: 1) колаборативна модель – полягає у прагненні неповнолітньої особи вирішити конфліктну ситуацію демократичним шляхом; 2) індиферентна модель – полягає у відсутності інтересу до конфлікту з боку неповнолітньої особи, прагнення вести діалог та аргументувати власне бачення події; 3) конфронтаційна модель – полягає в акцентуації уваги на захисті власних інтересів у конфліктній ситуації, поведінка виражається в активному обвинуваченні опонента та прагненні зосередити його увагу на власних недоліках, часто супроводжується образами та штучним приниженням самооцінки опонента.

Умотивовано укладання програми соціально-психологічного тренінгу, складеного з урахуванням юридичної природи процесу віктимізації. В основу цього тренінгу мають бути покладені такі принципи, як: принцип комплексності – будування структурного, поетапного підходу до встановлення віктимних чинників у вольовій сфері підлітка та їх наступне подолання через відпрацювання у штучно створених, потенційно небезпечних ситуаціях; принцип особистісної автентичності – відсутність заздальгідь прогнозованого сценарію реакції неповнолітнього на потенційно небезпечну ситуацію (урахування психологічних якостей та властивостей індивіда), корекція поведінки – виключно в межах юридично допустимих та кримінально безпечних дій; принцип інтерференції соціальної активності – перерозподіл акцентуації уваги підлітка з деструктивних настанов віктимного характеру на саморефлексію та емпатію; принцип інтегрованості – тотальне поміщення у штучну потенційно небезпечну ситуацію без можливості отримати консультативну чи фізичну допомогу від інших учасників; принцип прогнозованості – створення ймовірної поведінки, котра є логічною для конкретної ситуації; принцип зворотного зв'язку – встановлення результативності тренінгу за рахунок порівняння стилю поведінки.

Запропоновано чотирьохрівневу систему кримінологічного забезпечення архітектури безпекового середовища деокупованих територій, спрямовану на вирішення першочергових проблем, які можуть призвести до інтенсифікації криміногенних загроз. Запропоновано заходи, спрямовані на вдосконалення алгоритму запобігання статевому насильству, вчиненому військовослужбовцями держави-агресора, серед яких виокремлено: 1) створення єдиного закритого реєстру неповнолітніх осіб, які постраждали від статевого насильства, вчиненого військовослужбовцями держави-агресора; 2) створення спеціальних віктимолого-реабілітаційних програм, спрямованих на ресоціалізацію жертв таких суспільно небезпечних діянь, попередження вторинної віктимізації, а також реінтеграцію в суспільство; 3) посилення безпекового простору шляхом збільшення кількості та якості засобів технічного контролю, що сприятиме своєчасній фіксації та реагуванню на одиничні факти перебування військовослужбовців держави-агресора на неокупованих/деокупованих територіях; 4) роз'яснення населенню базових правил безпечної поведінки в таких ситуаціях, зокрема кінцевої мети статевого насильства та відсутність у кримінальних правопорушників належного рівня правосвідомості та

морально-етичних принципів; 5) удосконалення процедури своєчасної евакуації населення з територій, які близько розташовані до зони ведення активних бойових дій; 6) сприяння укріпленню стійкої громадянської позиції з метою запобігання випадкам колабораціонізму, що може бути наслідком фізичного та психічного впливу (статевого насильства, тривалого катування, залякування тощо); 7) створення програмних та стратегічних документів, спрямованих на усунення віктимних настанов у громадян, які проживають на деокупованих територіях, особливо якщо окупація тривала протягом значного часового проміжку (79% респондентів підтримали запропоновані заходи).

Підрозділ 4.3 «Індивідуально-профілактичне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб» присвячено аналізу заходів індивідуально-профілактичного запобігання віктимізації неповнолітніх осіб.

Аргументовано, що до заходів індивідуального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб необхідно віднести: 1) виявлення та постановка на облік латентних та рецидивних жертв, поведінка яких не піддавалась корекції; 2) прогнозування та витіснення віктимних поведінкових індивідуальних особливостей; 3) комунікативні засоби взаємодії з підлітками, які мають сталі віктимні настанови; 4) заходи юридичного супроводження неповнолітніх, котрі потребують правової допомоги; 5) заходи допомоги родинам, в яких було зафіксовано факти домашнього насильства.

Із урахуванням даних статистичної звітності та судової практики обґрунтовано доцільність ведення обліку неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень, зумовлену значною кількістю випадків набуття латентними жертвами рецидивних ознак. Метою обліку є формування індивідуального підходу суб'єктів реалізації кримінологічної політики до кожної окремої неповнолітньої жертви і забезпечення алгоритму запобігання вторинній віктимізації з урахуванням особливостей її особи та кримінальних правопорушень, які були вчинені стосовно неї. Облік має включати відомості про вік та стать потерпілої особи, стислі дані про кримінальне правопорушення та його суб'єкта, особливості ролі неповнолітньої жертви в механізмі кримінально протиправної поведінки, а також причини латентності чи рецидиву віктимної поведінки.

Розділ 5 «Міжнародний та зарубіжний досвід запобігання кримінально протиправним посяганням на дітей» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 5.1 «Міжнародна практика та правові стандарти запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей» проаналізовано та охарактеризовано основні нормативно-правові акти про допомогу дітям, які стали жертвами кримінального правопорушення.

Встановлено, що основними правовими актами про допомогу дітям, які стали жертвами кримінального правопорушення, є: Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року, Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року тощо.

Умотивовано, що складовими міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей є: 1) визначення поняття

«неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень; 2) визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником процесуальних відносин; 3) необхідність урахування особливостей фізичного та психічного здоров'я неповнолітньої жертви кримінального правопорушення як обставини, що його обтяжує; 4) необхідність залучення спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу; 5) необхідність створення заходів та засобів роботи з неповнолітніми особами з метою утримання від первинної та вторинної віктимізації.

Унормовано риси міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо неповнолітніх осіб: 1) реалізація на реформованій, апробованій та соціально визнаній гуманістичній платформі; 2) альтернативний підхід до взаємодії з неповнолітньою жертвою кримінального правопорушення; 3) критична кримінально-правова модель покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення щодо специфічних категорій неповнолітніх осіб; 4) симбіоз карального та відновного підходу до проваджень, в яких потерпілою є неповнолітня особа; 5) створення кримінологічних та віктимологічних стратегій, заснованих на забезпеченні найкращого правового захисту інтересів дитини.

У підрозділі 5.2 «Зарубіжний досвід запобігання кримінальним правопорушенням щодо дітей» проаналізовано кримінальне законодавство та кримінологічна практика зарубіжних країн, а також визначено пріоритети розвитку національного законодавства.

Аналіз кримінального законодавства та кримінологічної практики зарубіжних країн (США, Філіппіни, Велика Британія, Японія, Бразилія, Німеччина та Нігерія) дозволив встановити основні пріоритети зарубіжних країн у запобіганні кримінальним правопорушенням щодо неповнолітніх осіб: 1) реалізація основ медіації та відновного правосуддя; 2) активне залучення громадськості для роботи з потенційними та/або реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень; 3) популяризація принципу нульової толерантності до суспільно небезпечних діянь; 4) популяризація реабілітаційних та ресоціалізаційних практик; 5) пошук та запровадження технічних засобів та програмного забезпечення з метою своєчасного утримання потенційної жертви від потрапляння в ситуацію з високим віктимним індексом.

Визначено, що одним із найбільш розповсюджених для розглядуваних країн способом запобігання віктимізації неповнолітніх осіб є вдосконалення системи ювенальної юстиції шляхом забезпечення можливості отримання своєчасної правової та медичної допомоги, залучення (за необхідності) громадськості та засобів масової інформації, а також пошуку інших способів захисту прав та законних інтересів дитини.

ВИСНОВКИ

Дисертація містить наукові положення та науково обґрунтовані висновки в галузі кримінології, що розв'язують важливу наукову проблему, яка полягає в обґрунтуванні нових теоретико-прикладних положень щодо особливостей

становлення та розвитку ювенальної віктимології, а також концептуальних засад удосконалення ювенальної віктимологічної політики в Україні. Під час проведеного дослідження отримано такі основні результати:

1. Обґрунтовано рівні методології ювенальної віктимології, які є такими: 1) структурно-функціональний – найвищий рівень методології дослідження, який полягає в теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової віктимності; 2) загальнонауковий та конкретно-науковий – другий рівень, який полягає в застосуванні алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної віктимності; 3) емпірико-технічний – третій рівень, необхідний для перевірки знань, отриманих на інших рівнях, на практиці з метою будування тактики протидії ювенальній віктимності.

2. Конкретизовано критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимології на елементарний, базовий та факультативний. Елементарним базовим критерієм є ставлення законодавця до дитини (її права на кримінально-правовий захист); базовий критерій – ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, відповідальності та суспільно небезпечного діяння; факультативний – еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну кримінально-правову науку.

Виокремлено та охарактеризовано основні періоди становлення ювенальної віктимології як самостійної науки та еволюції кримінально-правового захисту неповнолітніх осіб: 1) період формування особливого підходу до захисту прав дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період часткового визнання примітивних прав дитини (XII – XV ст.); 3) період нормативно-правового закріплення правового статусу дитини як повноцінного учасника кримінально-процесуальних відносин, зокрема визнання її права мати захист як жертві кримінального правопорушення (XVI – XVIII ст.); 4) період часткового гальмування активного розвитку ювенального права, в тому числі на другий план законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX – XX ст.); 5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку інституту ювенальної юстиції, визнання захисту прав дитини пріоритетом держави, посилення кримінальної відповідальності за посягання на неповнолітніх (кінець XX – XXI ст.).

3. Виокремлено прогалини в доктринальному забезпеченні ювенальної віктимології, які полягають у необхідності доопрацювання за такими напрямками: 1) методологічні засади дослідження феномена ювенальної віктимності; 2) генезис розвитку та становлення кримінально-правового захисту прав неповнолітніх жертв в Україні; 3) понятійно-категоріальний апарат ювенальної віктимології; 4) структурні елементи феномена ювенальної віктимності; 5) латентність ювенальної віктимності; 6) структура особистості неповнолітньої жертви злочину; віктимогенні індивідуально-психологічні особливості особи неповнолітньої жертви; 7) вплив інтеракції неповнолітньої жертви і кримінального правопорушника на мотивацію суспільно небезпечного діяння; 8) роль специфічного психоемоційного стану та

віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації; 9) стратегії запобігання ювенальній віктимній поведінці; 10) міжнародні та європейські стандарти захисту прав неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень; 11) іноземний досвід кримінально-правового захисту прав дітей, які постраждали від протиправних діянь.

4. Запропоновано поняття ювенальної віктимології як самостійного напрямку загальної віктимології, мета якого полягає у здійсненні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом створення сукупності заходів, достатніх для виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб як детермінантів, що провокують вчинення суспільно небезпечних діянь. Обґрунтовано змістовні складові сучасної ювенальної віктимології: 1) феномени ювенальної віктимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, диференціація за видами тощо; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтеракції між неповнолітньою реальною/потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними та реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень. Виокремлено та доопрацьовано функції ювенальної віктимології, якими є: 1) теоретико-прикладна функція; 2) інтегруюча функція; 3) аксіологічна функція; 4) емпірико-сенсуалістична функція; 5) науково-методологічна функція.

5. Обґрунтовано специфічні риси неповнолітнього як об'єкта віктимізації: 1) депривація самосвідомості – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе з іншими, низька конкурентоспроможність; 2) відкладена сепарація – усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов'язків, прав та особистих меж; 3) схильність до фрустрації – сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої базові потреби, постійне незадоволення своїм життям; 4) часткова ірраціональність мислення – викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) несформований комплекс моральних цінностей – відсутність навичок «здорової» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) лабільна емоційна сфера – відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; загальмоване світосприйняття.

Аргументовано, що найбільш високий показник суспільно небезпечних діянь, учинених відносно неповнолітніх осіб, складають кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я, статевої свободи та статевої недоторканості, громадського порядку та моральності та кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Констатовано зростання у 2022 році кількості кримінальних правопорушень, учинених відносно малолітніх та неповнолітніх осіб, яке зумовлене веденням воєнних дій державою-агресором проти України (48,8% складають кримінальні правопорушення, передбачені ст. 438

Кримінального кодексу України, якою встановлено кримінальну відповідальність за порушення законів та звичаїв війни).

6. Доопрацьовано та охарактеризовано структуру особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення, елементами якої є: 1) демографічні ознаки – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями; 2) соціально-побутові – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, зумовлені якістю виховання у мікро- та макросередовищі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, які формують її як громадянина країни; 4) морально-ціннісні – уявлення про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та усіх, пов'язаних із цим матерій; 5) психолого-медичні – особливості, які зумовлені фізичними та/або психічними особливостями, що сприяє віктимізації; 6) кримінологічні – особливості інтеракції із кримінальним правопорушником та всіх пов'язаних із цим об'єктивних та суб'єктивних факторів віктимізації.

Виокремлено та доопрацьовано типологію неповнолітніх жертв кримінального правопорушення: 1) всебічно-віктимний тип – неповнолітні особи, наділені рисами, які зумовлюють їй високий віктимний потенціал; 2) ірраціонально-некритичний – неповнолітні особи, які є віктимними через відсутність навичок якісного мислення; 3) провокативно-імпульсивний тип – активно-агресивні неповнолітні, які своїми діями провокують суб'єкта на вчинення кримінального правопорушення; 4) лабільний тип – неповнолітні особи, які несвідомо ставлять себе під загрозу через психологічні особливості нервової системи та швидкості сприйняття (такі особи часто стають хронічними/рецидивними жертвами); 5) жертви-ретристи – неповнолітні особи, віктимна поведінка яких обумовлена десоціалізацією, яка спричинила втрату навичок безпечної поведінки.

7. Конкретизовано елементи віктимогенного детермінаційного комплексу: 1) суб'єктивний фактор ризику – причинно-наслідковий зв'язок між когнітивними стереотипами та їх потенційним впливом на обрання способу реагування на кримінально протиправну поведінку суб'єкта правопорушення; 2) умовно-ситуативні корелянти – явища та процеси об'єктивної реальності, котрі опосередковано або безпосередньо впливають на поведінку особи через її сприйняття їх характеру; 3) мотиваційний механізм – поведінкові особливості кримінального правопорушника, котрі впливають на обрання способу реагування.

8. Обґрунтовано найбільш поширені психоемоційні стани, які сприяють віктимізації неповнолітніх осіб: 1) адиктивні постнеонатальні залежності (реактивний розлад прив'язаності); 2) деструктивні залежності (алкоголізм, наркоманія, медіа); 3) патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, обсесивно-компульсивні розлади); 4) окремі тимчасові шоківі фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насильницький інцест, пенітенціарна віктимізація).

9. Доопрацьовано види інтеракції неповнолітньої жертви з кримінальним правопорушником: поліхронічний – тривалий взаємозв'язок, зумовлений наявністю особистих, службових та інших відносин; спорадичний – періодичний взаємозв'язок, часто зумовлений збігом обставин; епізодичний – жертва та правопорушник мали одиничний тривалий або короткостроковий контакт; спонтанний – жертва та

правопорушник до моменту вчинення кримінального правопорушення не були знайомі.

Проаналізовано та доопрацьовано цикли мотивації в межах механізму кримінально протиправної поведінки, які диференційовані на такі: 1) передмотиваційний – каталізація кримінально протиправних настанов, сформованих унаслідок відсутності закріпленого уявлення про важливість та цінність правомірної поведінки; 2) мотиваційний – усвідомлення необхідності вчинити протиправне діяння з метою задоволення своїх потреб. На цьому етапі обирається жертва (якщо жертва не є ініціатором мотивації); 3) маніпулятивний – реалізація мотивації – вчинення кримінального правопорушення; 4) постмотиваційний – цикл, що завершує кримінально протиправну поведінку за умови, якщо мотив був реалізований повною мірою.

10. Охарактеризовано та доопрацьовано заходи загальносоціального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб: 1) стратегічне планування розбудови державності залежно від потреб суспільства; 2) моніторинг трудової активності населення, встановлення «мертвих» зон на ринку праці; 3) аналіз та прогнозування потреб нормативно-правового забезпечення; 4) аналіз кримінологічної ситуації зі встановленням найбільш уразливих суспільних відносин і потенційних криміногенних загроз; 5) соціально-економічний та правовий захист уразливих категорій населення.

Аргументовано, що основними заходами спеціально-віктимологічного запобігання віктимній поведінці неповнолітніх є: 1) створення алгоритмічного комплексу запобігання формування в неповнолітньої особи стану потенційної чи хронічної жертви; 2) створення спеціальних баз даних про осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб; 3) створення алгоритму процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень з відповідним редагуванням кримінального законодавства України; 4) заходи, спрямовані на усунення детермінаційного комплексу вторинної віктимізації неповнолітніх осіб; 5) створення віктимологічної моделі потенційно небезпечної поведінки підлітків; 6) інтеграція методики діагностики схильності особи до віктимно-провокаційної поведінки. Із урахуванням даних опитування працівників слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України, які займаються виявленням і розслідуванням кримінальних правопорушень, учинюваних щодо неповнолітніх осіб, запропоновано заходи, спрямовані на вдосконалення алгоритму запобігання статевому насильству, вчиненому військовослужбовцями держави-агресора.

Уточнено заходи індивідуального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб: 1) виявлення та постановка на облік латентних та рецидивних жертв, поведінка яких не піддавалась корекції; 2) прогнозування та витіснення віктимних поведінкових індивідуальних особливостей; 3) комунікативні засоби взаємодії з підлітками, які мають сталі віктимні настанови; 4) заходи юридичного супроводження неповнолітніх, котрі потребують правової допомоги; 5) заходи допомоги родинам, в яких було зафіксовано факти домашнього насильства.

11. Унормовано складові міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо неповнолітніх осіб: 1) визначення поняття «неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень; 2) визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником процесуальних відносин; 3) необхідність урахування особливостей фізичного та психічного здоров'я неповнолітньої жертви кримінального правопорушення як обставини, що його обтяжує; 4) необхідність залучення спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу; 5) необхідність створення заходів та засобів роботи з неповнолітніми особами з метою утримання від первинної та вторинної віктимізації.

Доопрацьовано риси міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо неповнолітніх осіб: 1) реалізація на реформованій, апробованій та соціально визнаній гуманістичній платформі; 2) альтернативний підхід до взаємодії з неповнолітньою жертвою кримінального правопорушення; 3) критична кримінально-правова модель покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення щодо специфічних категорій неповнолітніх осіб; 4) симбіоз карального та відновного підходу до проваджень, в яких потерпілою є неповнолітня особа; 5) створення кримінологічних та віктимологічних стратегій, заснованих на забезпеченні найкращого правового захисту інтересів дитини.

12. Встановлено основні пріоритети зарубіжних країн у запобіганні кримінальним правопорушенням щодо неповнолітніх осіб: 1) реалізація основ медіації та відновного правосуддя; 2) активне залучення громадськості для роботи з потенційними та/або реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень; 3) популяризація нульової терпимості до суспільно небезпечних діянь; 4) популяризація реабілітаційних та ресоціалізаційних практик; 5) пошук та запровадження технічних засобів та програмного забезпечення з метою своєчасного утримання потенційної жертви від потрапляння в ситуацію з високим віктимним індексом.

13. Умотивовано: 1) інтеграцію регіональної цільової програми, спрямованої на розв'язання проблем, пов'язаних зі збільшенням кількості кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб з метою забезпечення безпеки держави, а також зменшення негативних соціально-економічних, політичних та інших наслідків, пов'язаних зі збільшенням кількості неповнолітніх громадян із підвищеним рівнем віктимності; 2) укладання програм соціально-психологічного тренінгу, з урахуванням юридичної природи процесу віктимізації, основними завданнями якого мають бути: розвиток умінь екстреного реагування на конфліктні та потенційно небезпечні ситуації; навчання алгоритму фізичного та психічного захисту та посткримінальної поведінки; зниження рівня конфліктності (моделювання соціально прийнятної поведінки); формування навичок прогнозування потенційно безпечної поведінки у кримінально протиправних ситуаціях та способах їх уникнення; 3) інтеграцію методики діагностики схильності особи до віктимно-провокаційної поведінки, метою якої є визначення домінантного поведінкового паттерну в конфліктних ситуаціях.

14. Розроблено концепцію запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб, яка визначає організаційно-правові засади

запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб в умовах дії звичайного та особливих правових режимів, зокрема щодо вдосконалення законодавчого та інституційного забезпечення такого запобігання, налагодження дієвої взаємодії та координації суб'єктів, до повноважень яких належить протидія злочинності, а також активізації міжнародного співробітництва.

15. Розроблено пропозиції щодо вдосконалення національного кримінального законодавства в частині унормування процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо малолітніх/неповнолітніх осіб за такими напрямками: 1) розширення переліку потерпілих осіб шляхом усунення конкретизації щодо малолітнього віку дитини; 2) посилення меж кримінальної відповідальності та покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини, вчинені щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Вітвіцький С. С., Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування: міжнародні та європейські правові стандарти : монографія. Київ: Дакор, 2021. 133 с.

(Особистий внесок здобувача: розглянуто європейські правові стандарти відправлення правосуддя за участі неповнолітніх осіб)

2. Назимко Є.С., Тіточка Т.І. Запобігання формуванню ювенальної віктимності. Правове забезпечення публічної безпеки громад: досвід України та країн Європейського Союзу: колективна монографія / за заг. ред. А.Г. Бобкової, А.М. Захарченка. Рига, Латвія : “Baltija Publishing”, 2021. С. 114–130.

(Особистий внесок здобувача: розглянуто та доопрацьовано психофізіологічні риси та соціально-психологічні ознаки жертв кримінальних правопорушень, що зумовлюють віктимну поведінку)

3. Назимко Є.С., Андріяшевська М.С., Тіточка Т.І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель : монографія. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 208 с.

(Особистий внесок здобувача: надано кримінологічну характеристику неповнолітніх як жертв кримінальних правопорушень, а також доопрацьовано заходи запобігання віктимізації неповнолітніх)

4. Пономарьова Т.І. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні : монографія / за заг. ред. Є. С. Назимка. Одеса : Гельветика, 2022. 368 с.

Статті в наукових фахових виданнях України та виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах даних

1. Тіточка Т.І. Інтеракція злочинця та неповнолітнього потерпілого у механізмі кримінально-протиправної поведінки. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2020. № 4. С. 651–658.

2. Тіточка Т.І. Віктимологічні особливості детермінації насильницького інцесту із участю неповнолітньої жертви. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 256–261.
3. Тіточка Т.І. Роль неповнолітньої жертви в механізмі перверсивної кримінально протиправної поведінки. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 2 (75). С. 114–124.
4. Тіточка Т.І. Генеза кримінально-правового захисту прав неповнолітніх осіб в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2021. № 3. С. 168–172.
5. Тіточка Т.І. Особливості поведінки неповнолітніх жертв насильницького інцесту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С. 281–285.
6. Тіточка Т.І. Методологія дослідження ювенальної віктимності. *«Juris Europensis Scientia»*. 2021. № 6. С. 74–77.
7. Тіточка Т.І. Критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 641–645.
8. Тіточка Т.І. Зародження феномену ювенальної віктимності та кримінально-правового захисту неповнолітніх. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2021. № 53. С. 106–110.
9. Тіточка Т.І. Зародження наукової думки про ювенальну віктимність. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2021. № 68. С. 225–230.
10. Тіточка Т.І. Поняття та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 1. С. 133–139.
11. Тіточка Т.І. Поняття і типологія неповнолітніх жертв насильницького інцесту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 262–269.
12. Тіточка Т.І. Зарубіжні кримінологічні практики запобігання вчиненню кримінальних правопорушень проти неповнолітніх. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 170–179.
13. Тіточка Т.І. Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб. *«Juris Europensis Scientia»*. 2022. № 1. С. 105–109.
14. Тіточка Т.І. Основні чинники формування віктимної поведінки неповнолітніх. *Українська поліцейстика. Теорія, законодавство, практика*. 2022. № 2(4). С. 69–74.
15. Тіточка Т.І. Міжнародні правові стандарти запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 217–220.
16. Тіточка Т.І. Особливості захисту неповнолітніх жертв від кримінальних правопорушень у зарубіжних країнах. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 3 (47). С. 242–248.
17. Тіточка Т.І. Віктимолого-психологічна модель реабілітації неповнолітніх жертв сексуального насильства. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. № 4. С. 55–63.

18. Тіточка Т.І. Окремі питання спеціального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 4 (81). Vol. 2. С. 143–148.

19. Тіточка Т.І. Індивідуальна робота із неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень в Україні. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 5. С. 237–242.

20. Тіточка Т.І. Специфічні риси неповнолітніх осіб як об'єктів віктимізації в Україні. *Право і суспільство*. 2022. № 5. С. 224–228.

21. Северінова О.Б., Ягольник О.М., Пономарьова Т.І. Особа жертви–інкасатора в механізмі кримінального правопорушення, передбаченого статтею 187 Кримінального кодексу України. *Держава та регіони*. 2023. № 1. С. 179–184.

(Особистий внесок здобувача: доопрацьовано структуру особи жертви-інкасатора)

22. Vitvitskyi S., Syzonenko A., Titochka T. Peculiarities of corruption risk management in economic activity. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8 Number 3. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. P. 42–47.

(Особистий внесок здобувача: розглянуто віктимну поведінку осіб як детермінацію корупції в Україні)

23. Semenyshyna-Fihol B., Losych S., Titochka T. Criminological provision of economic security in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. P. 151–157.

(Особистий внесок здобувача: викладено віктимогенні детермінанти, які впливають на економічну безпеку України)

24. Vitvitskyi S., Syzonenko A., Titochka T. Definition of criminal and illegal activities in the economic sphere. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. P. 34–40.

(Особистий внесок здобувача: розглянуто особливості віктимної поведінки жертв економічних кримінальних правопорушень в Україні)

25. Volobuieva O., Severinova O., Ponomarova T. Socio-economic determinants and consequences of criminal offenses against sexual freedom and sexual inviolability. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 5. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. P. 86–92.

(Особистий внесок здобувача: розглянуто віктимологічну характеристику неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості)

Праці апробаційного характеру

1. Тіточка Т.І. Основні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх. *Злочинці і жертви злочинів* : матеріали ХХ Всеукр. наук. конф. з кримінології для студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Харків, 16 лист. 2020 р. / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого; за ред. проф. А. П. Гетьмана і проф. Б. М. Головкина. Харків : Юрайт, 2020. С. 648–651.

2. Тіточка Т.І. Тенденції кримінально-протиправних посягань, вчинених щодо неповнолітніх в Україні. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу,*

криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 26 лют. 2021 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2021. С. 274–277.

3. Тіточка Т.І. Віктимна ювенальна компульсія як мотивація девіантної поведінки кримінального правопорушника. *Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації*: зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2021. С. 149–151.

4. Тіточка Т.І. Медіа-простір та ювенальна віктимність. *Пріоритетні напрямки розвитку та реформування правоохоронних органів України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26 лют. 2021 р.) / за ред. д. ю.н. О.О. Шкути. Херсон: Херсонський факультет Одеського державного університету внутрішніх справ, 2021. С. 243–247.

5. Назимко Є.С., Тіточка Т.І. Емпірико-технічна методологія дослідження особливостей ювенальної віктимності. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 04 листоп. 2021 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, Є.С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 110–113.

(Особистий внесок здобувача: уточнено значення методології дослідження в ювенальній віктимології)

6. Тіточка Т.І. Особливості віктимізації неповнолітніх засудженими в установах виконання покарань: збірник матеріалів конкурсу з актуальних питань розвитку кримінологічної віктимології (до 70-річчя з Дня народження доктора юридичних наук, Заслуженого юриста України Олександра Миколайовича Джужу) (м. Маріуполь, Україна). Донецький державний університет внутрішніх справ. Маріуполь : ФОП Парфенчик, 2021. С. 84–91.

7. Назимко Є.С., Тіточка Т.І. Реабілітація підлітків, котрі постраждали від сексуального насильства: віктимологічна модель. *Еволюція конституційного, адміністративного та кримінального права за часи незалежності України* : збірник тез доп. та повідомлень за матеріалами круглого столу, присвяченого 31-й річниці Незалежності України (м. Харків, 15 вересня 2022 р.). Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 82–86.

(Особистий внесок здобувача: викладено віктимологічну характеристику неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості)

8. Назимко Є.С., Тіточка Т.І. Особа неповнолітньої жертви сексуального насильства, вчиненого військовослужбовцями. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 24 листоп. 2022 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, Є. С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 92–95.

(Особистий внесок здобувача: розглянуто соціально-демографічні ознаки особи військовослужбовця, який вчиняє сексуальне насильство щодо неповнолітніх осіб)

9. Назимко Є.С., Тіточка Т.І. Європейські стандарти захисту неповнолітніх осіб від статевих кримінальних правопорушень. *Кримінальна політика Європейського Союзу та України: проблеми інтеграції* : зб. тез наук.-практ. інтернет-конф. (м. Харків, 28 лист. 2022 р.; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 85–90.

(Особистий внесок здобувача: охарактеризовано міжнародні нормативно-правові акти із захисту прав дитини).

10. Назимко Є.С., Пономарьова Т.І. Детермінація кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності неповнолітніх осіб. *Нова архітектура безпекового середовища України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 грудня, 2022 р.). Харків : Юрайт, 2022. С. 114–117.

(Особистий внесок здобувача: розглянуто соціально-економічні детермінанти кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності неповнолітніх осіб)

11. Пономарьова Т.І. Генетико-моделюючий метод дослідження ювенальної віктимності. *Сучасні тенденції забезпечення гендерного балансу в умовах Євроінтеграції* : зб. матеріалів інформаційно-просвітницького форуму. м. Кропивницький, 17 березня 2023 р. Кропивницький : ДонДУВС, 2023. С. 362–364.

АНОТАЦІЯ

Пономарьова Т.І. Теоретичні та практичні засади становлення і розвитку ювенальної віктимології в Україні. – *На правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. – Донецький державний університет внутрішніх справ, Кропивницький, 2023.

На основі аналізу наукових джерел, нормативно-правових актів, статистичної інформації, а також правоохоронної та судової практики в дисертації здійснено комплексне дослідження теоретичних та практичних засад становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні. Розроблено та диференційовано рівні методології ювенальної віктимології та критерії періодизації її виникнення, становлення та розвитку. Досліджено та доопрацьовано структуру та типологію неповнолітніх жертв кримінального правопорушення. Проаналізовано особливості інтеракції кримінального правопорушника та неповнолітнього потерпілого в механізмі кримінально-протиправної поведінки, її впливу на мотивацію кримінального правопорушення та обґрунтовано пропозиції щодо уникнення віктимізації залежно від мотиваційного циклу. Обґрунтовано концептуальні засади вдосконалення криминологічної політики в частині захисту неповнолітніх осіб від кримінальних правопорушень, спрямовані на її вдосконалення й підвищення ефективності застосування. Розроблено пропозиції з удосконалення кримінального законодавства щодо кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння, вчинені щодо

неповнолітніх осіб в Україні.

Ключові слова: ювенальна віктимологія, неповнолітній, жертва, кримінальне правопорушення, віктимність, віктимізація, ювенальна юстиція, ювенальна кримінологія, запобігання, детермінація, інтеракція, механізм кримінально протиправної поведінки.

ABSTRACT

Ponomarova T.I. Theoretical and practical principles of formation and development of juvenile victimology in Ukraine. – On the rights of the manuscript.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Legal Sciences, specialty 12.00.08 – criminal law and criminology; criminal executive law. – Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi, 2023.

On the basis of analysis of scientific sources, regulatory and legal acts, statistical information, as well as law enforcement and judicial practice, a comprehensive study of theoretical and practical foundations of juvenile victimology formation and development in Ukraine has been carried out in the dissertation. Levels of juvenile victimology methodology and criteria for periodization of its occurrence, formation and development have been developed and differentiated. The structure and typology of minor victims of criminal offenses have been studied and differentiated. The peculiarities of the interaction between a criminal offender and a minor victim in the mechanism of criminal and illegal behavior, and its influence on the motivation of a criminal offense have been analyzed, and suggestions for avoiding victimization depending on the motivational cycle are substantiated. Conceptual principles of improving the criminological policy in terms of minors' protection from criminal offenses, aimed at its improvement and increasing the effectiveness of its application, are substantiated. Proposals for improving criminal legislation regarding criminal responsibility for socially dangerous acts committed against minors in Ukraine have been developed.

Keywords: juvenile victimology, minor, victim, criminal offense, victimhood, victimization, juvenile justice, juvenile criminology, prevention, determination, interaction, mechanism of criminally illegal behavior.

Редакційно-видавниче відділення відділу організації наукової роботи
Донецького державного університету внутрішніх справ
25015, м. Кропивницький, вул. Велика Перспективна, 1
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4473 від 24.01.2013 р.
Підп. до друку 06.07.2023 р. Формат 60x84/16. Гарнітура – Times. Друк RISO.
Папір офісний. Ум.-друк. арк. 1,9. Тираж 100 прим.